

METTERNICH KONZERVATÍV EURÓPÁJA ÉS A MAGYAR LIBERÁLISOK 1848 UTÁN:

Eötvös József, Trefort Ágoston és Franz Hartig
párbeszéde – Palackýról, Palacký ürügyén

GÁNGÓ Gábor

A jelen írás néhány vonással kíván hozzájárulni az osztrák birodalom forradalom utáni szellemi mozgalmainak történetéhez. Az 1848 felvetette problémák legnagyobb szabású megoldási kísérletének, Eötvös József *A 19. század uralkodó eszméinek befolyása az államra* (1851–54) című művének keletkezéséhez hozzátartozik Eötvösnek és emigrációbeli sorstársának, barátjának, Trefort Ágostonnak František Palacký föderációs terveire adott kritikája, mégpedig a megújuló-megélénkülő birodalmi és európai konzervativizmus útkereső töprengéseivel összefüggésben.

„Eötvösnek szándéka volt még tovább a külföldön maradni, de a porosz-osztrák viszály oly fordulatot vett, hogy háborútól félni lehetett, pesti barátjainak sürgős kérésére késő ősszel 50-ben tért vissza.”¹ Trefort Ágoston Eötvös-émlékbeszédének ezen megállapítása arra enged következtetni, hogy a bajorországi emigránsok az alkotmányos politikálás új esélyeit látták megnyílni Schwarzenberg herceg, birodalmi miniszterelnöknek a kishímet egység megakadályozására, Ausztria vezető szerepének elismertetésére irányuló 1850. évi lépései nyomán. Új forrásadatok mutatják, hogy 1850 végére Eötvös és Trefort politikai gondolkodása határozottan konzervatív fordulatot vett, és ennek megfelelően lépéseket tettek új eszmei szövegségesek, elsősorban Metternich herceg volt államkancellárnak és a köré csoportosuló politikusoknak irányában.

A Metternich és köre felé való tájékozódásról tanúskodó új forrás Trefort Ágostonnak egy 1850 novemberében írott német nyelvű röpirata. Címe: „Eszközök a forradalom befejezésére Magyarországon és Ausztriában”.² A Trefort Ágoston pannonhalmi kézírathagyatékában fennmaradt, autográf javításokat tartalmazó tisztázatot

Heckenast Gusztáv nyomdájában kiszedték, a levonat a magyar katonai és polgári hatóságok büroít több-kevesebb szerencsével megjárta³ (Geringer báró nem ellenezte közzétételét), ám a röpirat végül mégsem jelenhetett meg. Kettejük közös emigrációs életrajzának fényében aggályok nélkül feltételezhetjük, hogy Trefort írását Eötvös ismerte, jóváhagyta, politikai tartalmával egyetértett; vagyis nincs akadálya annak, hogy a röpiratot kettejük közös emigrációbeli *gyakorlati* politikai törekvései 1850 végi lenyomatának és tanújának tekintsük.

Eötvös Józsefnek nem kellett érzelmi akadályokat leküzdenie, amikor Metternichhez és csoportjához közelített 1848 után. Jó személyes viszonyban volt az államkancellárral⁴, akivel családja révén is tartotta a kapcsolatot. Tudjuk, 1843-ban a magyar viszonyok rendezési tervét tartalmazó (egyelőre ismeretlen szövegű) memorandummal fordult Metternichhez; a hozzá mellékelte kísérőlevél tanúsága szerint Eötvös a kormányt biztatta a reformprogram keresztülvitelére.⁵ 1843/44-ben, az ercsi családi birtok csődjének idején a fiatal Eötvös megkereste a kancellárt apja, ifj. Eötvös Ignác báró, volt főpohárnok nyugdíjának érdekében, minek következtében, ahogy Gergely András írja, „[a] császári ház és annak minisztere, Metternich lekötöleztettségévé vált a Magyarország legmagasabb nyugdíját élvező Eötvös család”.⁶ Forradalom utáni memoárjában (*Az 1848-iki forradalom története*) Eötvös tisztelettel ír Metternichről, és lényegében felmenti a felelősség alól a történekeért (mintegy megbocsátja neki, hogy programtervezetét nem fogadta el), mégpedig sajátosan konzervatív álláspontból, a doktrinerség és a politikai pragmatizmus irányainak ütköztetése után: „A teoriák embere minden reformnak általános és végső következtéseit tekinti, javallatjainak mérlege nem az mi egy egyes állománynak befolyását neveli, nem az mi valamelly ujtítás után legközelebb történni fog; de a practicus statusférü nem így járhat el. Ö birodalmának állását nem áldozhatja fel reform kísérleteknek, az első kérdés mellyet ön magának tenni kénytelen az mi hatása lesz egy vagy más lépésének a monarchia pillanatnyi állására s én részemről megvallom, nem bámulom ha azok, vagy az ki az Austriai monarchia kormányát kezében tartá a reformhoz bár milly általánosan kívántatott az nyulni nem sietett; – s nem osztom azok nézetét, kik makacsságnak tulajdonitják ha Hg Meternich a monarchiát constitutionalis formák szerént átídomítani, s így azt mi most történt megelőzni nem akarta.”⁷

Trefort röpiratának főbb pontjait Geringer referense a következőképpen foglalja össze. „Ha valaki az 1848. és 1849. év tapasztalatai után Magyarország alkotmányos és kormányformáját az 1791:10. törvénycikkelyre és az 1848. évi márciusi törvényekre akarja alapozni; ha továbbá a belügy-, az igazságügy, nemkülönben a kulturális és oktatási minisztériumot ki akarja vonni az oktrojált alkotmány hatálya alól; – ha e személy igényt támaszt még ellenjegyzési joggal rendelkező külön, felelős helytartóra is minden egyes koronaországban; – továbbá a megyei helyhatóságokon belüli öngazgatásra és kétkamarás országgyűlésre, ugyancsak minden koronaországban; viszont új birodalmi gyűlést is követel a közös kül-, had-, kereskedelmi és pénzügyek számára: – akkor ez a személy látnivalóan vagy korábbi helyzetének elfogultsága miatt

(államtitkár volt), vagy a véres események távolból való kényelmes szemlélése miatt tévedésben leledzik a dolgok helyes felfogását illetően.”⁸

E vázlatos áttekintés számunkra itt elegendő: a fő kérdés most nem a rendezési terv tartalma, hanem a Metternich körével való szellemi rokonság és a kapcsolat-felvételi szándék dokumentálása.

E kör meglehetősen kiterjedt volt. Az emigráns Metternich személyes látogatói és levelezőpartnerei közé számíthatta Donoso-Cortès márkit, François Guizot-t, Alexander von Humboldtot, Lorenz von Steint, osztrák hívei közül pedig mindenekelőtt Franz Hartig grófot, Lombardia egykori kormányzóját. Aligha véletlen, hogy e férfiak mint szerzők közül Eötvös többre hangsúlyosan hivatkozik az *Uralkodó eszmék* első kötetében, azon műben, amely Trefort iratával egy időben készült el. E szál majdani nyomon követése talán hozzájárulhat az *Uralkodó eszmék* aktuális kontextusának jobb megismeréséhez.

Metternich és a hozzá közel állók szabadságról és rendről vallott felfogását Eötvösök is a magukénak vallották. E két elv *egyidejű* igenlése fontosabb volt a forradalmak utáni korban, mint az esetlegesen eltérő hangsúlyok. Metternich elvi politikai pozíciója nem mozdult el az események következtében; számára 1848 után is a rend mindenekelőtt való megőrzése volt a legfontosabb. „Az 1848. év határ értékű korunk történetében” – írja Anton Prokesch-Osten grófnak 1849 tavaszán –, „Ön és köztem azonban nem teremtett szakadékot. Hogy én ma az vagyok, aki tegnap voltam, afelől Ön bizonyára nem kételkedik [...]”.⁹ Eötvös és Trefort semmiképp sem értett egyet Metternichnek és elvbarátainak azon nézetével, hogy a rend fogalma az alkotmányosságával összeférhetetlen. „A liberalizmus és az alkotmányosság alakját ölti magára a gonosz e században; a gonosz nem más, mint a gőg, melyből minden katasztrófa és minden forradalom származik”¹⁰ – írja a spanyol diplomata Donoso-Cortès márki egyik levelében. Donoso-Cortès röpirata, az *Essai sur le catholicisme, le libéralisme et le socialisme [Tanulmány a katolicizmusról, a liberalizmusról és a szocializmusról]* nagy hatást gyakorolt Metternichre¹¹, aki a márki három évvel későbbi halálának hírért mint a rend barátait ért nagy veszteséget kommentálta.¹²

A Trefort-írás bevezetése azt mutatja, a bajorországi emigránsoknak szándékukban állt a közvélemény elé tárni e konzervatív körrel való eszmei rokonságukat. Figyelemre méltó jelenség, hogy tárgyyszerű, nyugodt hangvételű dialógust kezdeményeznek a közelmúlt eseményeiről, mégpedig olyan személlyel, aki a forradalom alatt jó ideig a „túloldalon” állt. Röpiratának első fejezetében Trefort megszólítja Hartigot, és teljes egyetértéssel idézi megállapításait az 1848-as forradalmi eseményeket előidéző okokról a forradalmak genezisét elemző írásából, melyet Metternich mint a „konzervatív igazság alapján” álló tanulmányt üdvözölt¹³: „E tekintetben – írja Trefort – főleg a *Genesis der Revolution in Österreich* szerzőjének nyomdokán fogok haladni, aki annak ellenére, hogy megérti az új eszméket, mégiscsak a múlt embere, és nem vádolható forradalmi hajlamokkal, mint ahogy azzal a forradalom előtti idők ellenzéki és reformférfiúit vádolni szokták.”¹⁴

A progamirat fő céljára, azaz a forradalmak befejezésére vonatkozóan Trefort a következő nézetének ad hangot: „Az államéletben eszmék vannak, melyeket megvalósítani, és érzések, melyeket kielégíteni akarnak: ezt mutatja minden forradalom története. Éppen ezért azonban a forradalmakat anyagi erővel csak elnyomni lehet; bevégezni, azaz káros hatásaik tekintetében paralizálni az előidéző okokat és a mozgató erőket képező eszméket és érzéseket csak szellemileg lehet, amennyiben a régi alapon a kedélyeket megnyugtató, a stabilitást célzó új jogállapotot hívunk életre.”¹⁵

E mondat magyarázatot kíván: 1850 végének politikai helyzetét a magyar közvélemény nyilvánvalóan másként élte meg: a forradalmat és a szabadságharcot leverték, s Magyarország és Európa fölött halotti csend uralkodik. Trefort ettől eltérő helyzetértékelését alapvetően François Guizot álláspontja határozza meg, aki *Pourquoi la Révolution d'Angleterre a-t-elle réussi? [Miért sikerült az angol forradalom?]*¹⁶ című munkájában Franciaországról írja, hogy állandó forradalmi állapotban van. A francia forradalom a szabadság és egyenlőség nevében vette kezdetét és addig nem ér véget, míg ezen eszmék nem győznek, vagy ezen eszméket le nem győzik. Trefort az elmondottak szellemében idézi röpiratában Guizot-t, és hozzáteszi, hogy „Guizot szerint a forradalmakat csak azokkal az eszközökkel lehet bevégezni, melyek által az állam fennmarad. E mondatot bátorkodom úgy módosítani, hogy a forradalmakat azon eszközökkel lehet bevégezni, melyekkel megelőzhetőek lehettek volna.”¹⁷

Kérdés, hogy Eötvösék mely eszme sorsától tették függővé a forradalom befejezését. Eötvösnek a nemzetiségelvről vallott felfogásából kiindulva a következő analógiát vonhatjuk meg az érvelések között: a müncheni emigránsok az osztrák forradalmat mindenekeelőtt a nemzeti eszme forradalmának tekintették, és a forradalom bevégezésének kérdését a nemzetiségi mozgalmak kimenetelével kötötték össze.

Több adat van arra, hogy a párbeszéd megindulását a másik oldalon is szívesen fogadták volna. Hartig olvasta és nagyra értékelte Eötvös röpiratát *Ausztria nemzeti ségeinek egyenjogúsításáról*. 1850. május 29-i levelében felhívja Metternich figyelmét a műre: „A viszonyainkra vonatkozó írások közül kettő emelkedik ki. Az egyik az exminiszter Eötvösé „A nemzetiségek egyenjogúsításáról”, a másik a „Magyarország jelene”, szerzője az egykori udvari tanácsos Zsedényi; mindkettő sok igaz dolgot tartalmaz és nyugodt hangvételben íródott.”¹⁸ Továbbá Hartig érvei és hivatkozásai *Nachtgedanken* című, a beszédes „Gottthelf Zurecht” álnéven megjelentetett röpiratában megegyeznek Eötvös megállapításaival, elsősorban a globális modernizáció és nemzetiségi antagonizmusok összefüggésének vizsgálata, a faji sajátosságok elhanyagolása és a nyelv kitüntetett szerepe tekintetében.

A törvényesség fenntartásának, a modernizációnak és mindenekeelőtt a történeti jog érvényesítésének igénye közelíti Eötvöst és Trefortot Európa konzervatív köreiből. A Hartig említette Zsedényi Eduárdon kívül olyan, már a reformkorban is konzervatív nézeteket valló politikusokkal kerülnek átmenetileg egy platformra, mint Somssich Pál vagy Szécsen Antal gróf. Somssich *Magyarország és királyának törvényes joga* című röpiratának Trefort nézeteivel való rokonságát már a cenzorként működő Geringer is

észrevette, sőt, úgy véli, hogy a kettő közül Somssich írása az, amelyik „messze ellenségesebb a kormánnyal szemben és még tarthatatlanabb elméletekkel van tele”.¹⁹ Szécsen Antal gróf, akinek buzgalmára Metternich már korábban felfigyelt²⁰, ebben az időben a volt államkancellár londoni ágense volt, és ebben a minőségében, a Pulszky és Teleki vezette emigráns iroda tevékenységének ellensúlyozására jelentette meg *Politische Fragen der Gegenwart* [A jelen politikai kérdései] című röpiratát.²¹ Eötvösök azonban soha nem hátráltak vissza annyira korábbi nézeteikhez képest, hogy Szécsenhez hasonlóan Donoso-Cortés nézeteit visszhangozva egy társaságnak tartsák a liberálisokat a szocialista mozgalmárokkal, és megkérdőjelezzék, sőt akár elvessék az alkotmányosság minden körülmények között való fenntartásának szükségességét.²²

František Palacký föderációs terveivel szemben Eötvös az *Egyenjogúsítás...* VII. fejezetében fogalmazta meg fenntartásait. Azokat a „[k]omoly államférfiakat” szólítja itt meg, akik azon munkálkodnak, hogy a birodalmat a történeti jog elvetésével „a nemzetiségek egyenjogúságának elve alapján” rendezzék be. Eötvös fenntartja különvéleményét, miszerint nem lehetséges olyan közmegegyezésre jutni az egyenjogúság/egyenjogúsítás fogalmának értelmezésében, amely a birodalom újjáalakításának arkhimédészi pontjául szolgálhatna, mindazonáltal elfogadja a föderatív átalakítás híveinek meggyőződését, mely szerint az egyenjogúság nem egyéb, mint a birodalom nyelvek szerinti tartományi felosztása.

Eötvös röpiratának e bekezdései elsősorban Palacký föderációs terve ellen irányulnak: Eötvös (Treforttal együtt) a konzervatív oldalról megfogalmazott kritikák kórusába kapcsolódik bele. A forradalmak bevezetésének lehetőségét kutató Trefort-röpirat mintaképének, a *Genesis...*-nek szerzője Hartig gróf is nagy figyelmet szentelt Palacký egyes alkotmányterveinek. 1848. szeptember 27-i levelében azt írja Metternichnek, hogy bírálatot készül e javaslatokról mondani: „[T]alán sikerül rávennem a »Genesis« szerzőjét arra, hogy egyszer már nyilvánosan taglalja Palackýnak a publicisztikának áldozatul esett tervezetét, és ezáltal nyílt, törvényes úton olyan fonalat jelöljön ki a birodalmi rendek számára, amely kivezethet a labirintusból, melyben Ausztria anyánk benne van.”²³

Palacký tervei ellen Hartig a *Nachtgedanken* lapjain nyilatkozott meg. Az elképzeléseket ama „nemzetiségi ábrándozások” egyikének nevezte, amelyek az 1849. március 4-i oktrojált alkotmány hátterében állnak, s amelyek nagyban hozzájárulnak az alkotmány kivihetlenségéhez: „Egy alkotmány-oklevélnek, amely ilyen jogegyenlőséget biztosít minden egyes polgárának, és szavatolja a birodalmi alkotmány felállította korlátokon belül a birodalmat alkotó egyes koronaországok önállóságát, semmi szüksége nem lett volna arra, hogy néptörzsekről beszéljen. Ha azonban kinyilatkoztatja, hogy minden néptörzs egyenjogúsított, és minden néptörzsnek sérthetetlen joga van nemzetiségének és nyelvének megőrzéséhez és ápolásához, akkor tekintetbe veszi a birodalom még másféle felosztását, nevezetesen a birodalom néptörzsek szerinti felosztását. Az efféle felosztás azonban minden országban, amelyben különböző néptörzsekhez tartozó lakók lakóhelyei keverten helyezkednek el, egyszerűen lehetetlen.”²⁴

1850 végén Trefort Agoston Palacký ezirányú munkásságáról a következőket mondja: „Ami a nemzetiségi követeléseket illeti, ahelyett, hogy negatíve járnának el, és megszüntetnék azt a nyomást, ami az egyes nemzetiségeket szabad fejlődésükben megakadályozta, ahelyett, hogy – ugyanúgy, mint az egyház és a vallások esetében – egyenlőséget és szabadságot teremtenének mindegyiknek, és ahelyett, hogy politikai szerveződéseknel teljesen eltekinteneék a nemzetiségi megfontolásoktól, közénk vették a nemzetiségek egyenjogúsításának üszkét – egy eszmét, amelyet senki sem képes formulázni; hiszen az egyenjogúsítás olyan szó, amelyhez az állam vezetői más fogalmakat kapcsolnak hozzá, mint azok, akiknek a kedvéért a szót kimondták. Palacký kétségkívül a leginkább következetesen fogta fel és formulázta a dolgot. A felfogásnak azonban van egy gyenge oldala – nevezetesen az, hogy lehetetlenné teszi az osztrák birodalom létét.” Trefort e megállapításokhoz a következőket fűzi hozzá: „E kérdésben nézeteim egészen megegyeznek az Ausztria nemzetiségeinek egyenjogúsításáról című röpirat szerzőjével.” Trefort e megjegyzése a kifejezett bizonyíték arra nézve, hogy Eötvös az *Egyenjogúsítás... föderáció-kritikáját* elsősorban Palacký ellen irányozta.

Palacký az elértett bírálatra az itt tárgyalt években nem, csupán *Österreichs Staatsidee* című munkájában válaszolt, amelyben lényegében elismerte Eötvös eszméinek igazát: „Elismerem azonban, hogy, mióta birodalmunk geográfiai-történeti alapjai ismét konszolidálódtak, és Eötvös báró elmélete a történeti-politikai individualitásokról nemcsak a kormánynál, hanem a népeknél is visszhangra talált, 1849. évi javaslatom nemcsak gyakorlatiatlan, hanem egyenesen lehetetlen is; minden doktrinerségem mellett sem vagyok olyan nyakas ideológus, hogy egy politikai programot, még ha a legüdvösebb volna is, a közvélemény 98 százaléka ellenében akarnék keresztülvinni.”²⁵ Úgy tűnik azonban, Palacký később még egyszer visszatért a vitára. A *Csehország története* új kiadásához írott történetfilozófiai esszéjében ismét 1848-as nézeteit ismétli meg, és visszautasítja Eötvös híres meghatározását a nemzetiség elvéről (Minden nemzetiségi törekvés alapja a kiválóbb képesség érzése, célja az uralkodás²⁶): „Nem az aljas önzés űzte itt csalfa játékát, hanem magasztos, lelki szükségletekért folyt a harc, szellemi és nem anyagi javak forogtak kockán, végül, legalábbis a husziták számára – egyedül a természet adta szabadság volt a tét, nem pedig valamiféle uralkodás, mely többnyire jogbitorlássá fajul.”²⁷

Megfontolandó a kérdés: a forradalom utáni konzervatív mozgalom felíveléséhez mennyiben járult hozzá az a felismerés, hogy az etnikai alapozású újjáalakítási tervekkel folytatott polémia – végső soron hamis vita. Metternich állapítja meg ezt egyik Hartighoz írott levelében: „Ön kifejezte kívánságát, hogy megismerné nézetemet Palacký írásáról. Ezt egyetlen szóval kifejezhetem. Az ügy csak tünete a helyzetnek, amelybe birodalmunk belekényszerült. Tünetek ellen harcolni: e feladat sehová nem vezet [...]”²⁸ A konzervatívok szerint Ausztria létkérdése a magyar kérdés, amelytől a birodalom jövője függ: a föderációs tervekkel folytatott polémiák ezt az álláspontot segítettek tisztázni.

Források és irodalom

- Andics Erzsébet, *Metternich és Magyarország*, Budapest, Akadémiai, 1975.
- Antioche, le comte Adhémar d', (1880) publ., *Deux diplomats. Le comte Raczyński et Donoso Cortès, marquis de Valdegamas. Dépêches et correspondance politique 1848–1853*, Paris, E. Plon, 1880.
- [Eötvös József,] (1850) *Über die Gleichberechtigung der Nationalitäten in Österreich*, Pest, Hartleben, 1850.
- Eötvös József, (1993) *Az 1848-iki forradalom története – Müncheni vázlat*. S. a. r., bev., jegyz. Gángó Gábor. (Eötvös József történeti és állambölcseleti művei [1.]), Budapest, Argumentum, 1993.
- Gángó Gábor, (1995) szerk., bev. tan, mutatók, *Eötvös József könyvtára – Die Bibliothek von Joseph Eötvös*, (Budapest), Argumentum, 1995.
- Gergely András, (1990) 'Liberalizmus és nemzet. Eötvös József és a Habsburgok az 1840-es években', in *Világosság* 31 (1990/1.), 1–8.
- [Hartig, Franz Graf,] Zurecht, Gotthelf, (1851) *Nachtgedanken des Publicisten –*, Leipzig, Friedrich Fleischer, 1851.
- Hartig, Franz, (1923), hrsg., Einl., *Metternich–Hartig. Ein Briefwechsel des Staatskanzlers aus dem Exil 1848–1851*, Wien–Leipzig, Wiener Literarische Anstalt, 1923.
- Magyarország története* (1987) 1848–1890. (6.) I–II. Második, javított kiadás. Főszerk. Kovács Endre. Szerk. Katus László. (Magyarország története tíz kötetben. Szerk. biz.: Pach Zsigmond Pál, a szerk. biz. vezetője, Andics Erzsébet, Berend T. Iván, Elekes Lajos, Ember Győző, Hanák Péter, Kónya Sándor, Kovács Endre, Köpeczi Béla, Lederer Emma, Liptai Ervin, Mályusz Elemér, Mátrai László, Mérei Gyula, Mucsi Ferenc, Nemes Dezső, Niederhauser Emil, Pamlényi Ervin, Ránki György, Sinkovics István, Szabad György, Székely György, R. Várkonyi Ágnes, Vass Henrik, Zsigmond László, Glatz Ferenc, a szerk. biz. titkára.), Budapest, Akadémiai, 1987.
- Metternich-Winneburg, Clemens-Lothar, Fürst, (1959) *Lettres inédites du Prince de Metternich au Baron Hübnér 1849–1859*. Texte publié et introduit par A. C. Breycha-Vauthier. Traduit de l'allemand par Constantin de Grunwald. (Mémoires du Prince de Metternich, Chancelier de Cour et d'Etat. Tome quatrième.), Paris, Les Éditions Hérn Javal, 1959.
- Oltványi Ambrus, (1976) 'Egy pálya tükre – levelekben', in Eötvös József, *Levelek*. Szerk., az idegen nyelvű leveleket ford., előszó, jegyzetek Oltványi Ambrus. (Eötvös József művei. Szerk. biz. Fenyő István, Illés Endre, Pándi Pál, Sőtér István, Wéber Antal.), (Budapest), Magyar Helikon, 1976.
- Palacký, František, (1866) *Österreichs Staatsidee*, Prag, J. L. Kober, 1866.
- Palacký, František, *A huszitizmus története. Tézisek a cseh nemzet történetéből*. Vál., jegyz., utószó Benedek Gábor, Ford. Benedek Gábor, Farkas Géza, Holka László. (Clio. Klasszikus történetírók.), Budapest, Európa, 1984.
- Prokesch-Osten, Anton, d. Ä. (1881)–Gentz, Friedrich–Metternich, Klemens, *Aus dem Nachlasse des Grafen Prokesch-Osten. Briefwechsel mit Herr von Gentz und Fürsten Metternich*, I–II. Wien, Carl Gerold's Sohn, 1881.
- Szécsen Antal, (1851) *Politische Fragen der Gegenwart*, Wien, Jasper, Hügel & Manz, 1851.
- Thallóczy Lajos, (1901) *Gróf Szécsen Antal*. (Különlenyomat a „Századok” 1901. évi folyamából.), Budapest, Athenaeum, 1901.
- Varga János, (1981) 'Megye és haladás a reformkor derekán (1840–1843)', in *Somogy megye múltjából. Levéltári Évkönyv* 12. Kaposvár, 1981.

Jegyzetek

¹ 'Emlékbeszéd báró Eötvös József felett', Trefort-gyűjtemény, Főapátsági Könyvtár Kézirattára, Pannonhalma, 10a H 1/1., 8. [a.], emendált szöveg. A gyűjtemény kutatását az A.1454/IV./98. sz. OKTK-pályázat kererében végzem. A Trefort-hagyaték feltárásához nyújtott segítségét ezúton köszönöm Ásványi Ilonának, R. Várkonyi Ágnesnek és Várszegi Asztriknak.

² Trefort-gyűjtemény, 10a H 1/2. A kéziratról említést tesz: Szabad György, 'Kijózanítás és illúziókeltés', in *Magyarország története 1848–1890*, 1987., I., 494.

³ Appel – Geringer Károly bárónak, Pest, 1851. február 23. és Geringer Károly báró –Appelnek, [Pest,] 1851. február 27., MOL Abszolútizmuskori Levéltár, D 51 449/1851. Köszönöm Deák Ágnesnek, hogy az iratokat rendelkezésemre bocsátotta.

⁴ Varga 1981, idézi Gergely 1990., 2. skk.

⁵ Vö. Oltványi 1976., 21. és Gergely., i. m. 3.

⁶ Vö, Gergely i. m., 2.

⁷ Eötvös 1993., 26.

⁸ MOL Abszolútizmuskori Levéltár, D 51 449/1851.

⁹ Prokesch–Osten 1881, II., 321.

¹⁰ Donoso Cortès, marquis de Valdegamas – Athanasa Nalecz Raczynski grófnak, Drezda, 1849. szeptember 30., in *Antioche 1880.*, 113.

¹¹ Clemens Lothar Metternich-Winneburg herceg – Franz Hartig grófnak, Brüsszel, 1850. április 4., in Hartig 1923., 53.

¹² Clemens Lothar Metternich-Winneburg herceg – Anton Huebner bárónak, Bécs, 1853. május 15., in Metternich 1959., 174–175.

¹³ Clemens Lothar Metternich-Winneburg herceg – Franz hartig grófnak, Brüsszel, 1850. április 4., in Hartig, i. m., 51.

¹⁴ Trefort-gyűjtemény, 10a H 1/2., 1. f. [b.]

¹⁵ I. h., 1. f. [a.]

¹⁶ A mű megjegyzetelt példánya Treforté volt és Eötvös könyvtárában fennmaradt. Gángó 1995., 344. sz. tétel.

¹⁷ Trefort-gyűjtemény, 10a H 1/2., 1. f. [a.]

¹⁸ Franz Hartig gróf – Clemens Lothar Metternich-Winneburg hercegnek, Bécs, 1850. május 29., in Hartig i. m., 62.

¹⁹ MOL Abszolútizmuskori Levéltár, D 51 449/1851.

²⁰ Thallóczy 1901., 21–22.

²¹ Andics 1975., 308. skk.

²² Szécsen 1851., 14., 34.

²³ Franz Hartig gróf – Clemens-Lothar Metternich-Winneburg hercegnek, Bécs, 1849. december 27., in Hartig i. m., 37.

²⁴ Hartig 1851b., 131.

²⁵ Palacký 1866., 36–37.

²⁶ Eötvös 1850., 17.

²⁷ Palacký 1984., 178.

²⁸ Clemens Lothar Metternich-Winneburg herceg – Franz Hartig grófnak, Brüsszel, 1850. január 29., in Hartig 1923., 44.